

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010) və 286-cı (iyun 2010) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılsa yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkiləməsi ilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Tarixdə şəxslərin və təsadüflərin rolu

Tarixdə şəxsiyyətlərin və təsadüflərin rolu məsələsi tarix boyu müzakirə mövzusu olmuş, müxtəlif və əks qütblərdə dayanan fikirlər söylənmiş, tezislər irəli sürülmüşdür. Bir tərəfdə “tarixin axarı tamamilə görkəmli şəxsiyyətlərin hərəkəti ilə müəyyən olunur”, digər yanda isə “tarixin gedişini obyektiv amillər müəyyən edir və şəxsiyyətlər bu amillərin çərçivəsində öz həlledici olmayan rolunu oynayır” fikirləri yer almışdır. Tarixdə təsadüflərin rolu məsələsi də şəxsiyyətlərin rolu məsələsinə bənzər şəkildə cəbhələşmələrə səbəb olmuşdur. Əslində, bu iki məsələ bir-biri ilə sıx əlaqədə görünür. Şəxsiyyətlərin bu və ya digər tarixi hadisədə oynadığı rol bir amil olaraq tarixin gedişinə təsir etmişsə, belə çıxır ki, bu hadisə olmaya da bilərdi və ya başqa cür ola bilərdi; sanki bir təsadüf tarixin axarını dəyişdirmiş gücdə görünür.

Blaise Pascal’ın (1623-1662) məşhur “Kleopatranın burnu uzun olsaydı, dünya tarixi başqa cür olardı” sözü təsadüflərin tarixdə rolunun şişirdil-

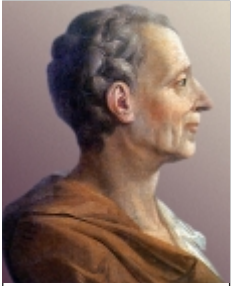
məsinə ən bariz misaldır. Yəni, Kleopatranın burnu uzun olsaydı, Antonius ona aşiq olmayacaq və ona görə savaşa girməyəcəkdi və ya o, həmin Actium savaşını ([31]) uduzmaya bilirdi...

Uduzan tərəf, daha doğrusu, uduzan tərəfin tarixçisi uduzmanın səbəblərini ümumilikdə zəifliyin deyil, müəyyən təsadüfün nəticəsi kimi şərh etməyə çalışır. Əlbəttə, müəyyən təsadüflərin müəyyən rol oynaya biləcəyi mümkündür və tarixdə belə hadisələr baş verib. Lakin obyektiv nisbi gücün nəticəsi olan məğlubiyətlərin təəssübkeş tarixçi tərəfindən təftiş olunması, ikinci dərəcəli səbəblərin birinci yerə çəkilməsi hallarına az rast gəlinmir.

Təsadüflərin rolu var, amma tarixin təkərini döndərmək gücündə deyil. Bu barədə Montesquieu’nin fikirləri maraqlıdır.

Blaise Pascal

Montesquieu

Montesquieu (1689-1755) “Romalıların qüdrəti və çöküşü səbəbləri haqqında düşüncələr” əsərində təsadüflərin səbəb deyil, nəticə olduğunu qeyd edir: Dünyanı Fortuna idarə etmir; Romalıları buna bir sübutdur. Onlar bəlli bir planla idarə edilərkən işləri hər zaman yaxşı gədir-

di. Başqa cür hərəkət edəndə isə arası kəsilmədən məğlub olmağa başladılar. Hər monarxiyada onu qaldıran, dəstəkləyən və ya devirən mənəvi və fiziki tərtibli ümumi səbəblər mövcuddur. Bütün təsadüflər bu səbəblərə tabedir. Əgər təsadüfən udulmuş savaşı, yəni xüsusi bir səbəb dövləti məhv etdisə, bu, həmin dövlətin udulmuş bir savaşa görə məhvə gətirən ümumi səbəbin mövcud olduğu deməkdir.¹ Montesquieu digər bir əsərində də (“Qanunların ruhu haqqında”) bu məsələyə münasibətini bildirir: Fortunanın təsadüflərini asan düzəltmək olar, lakin daimi şeylərin təbiətindən doğan hadisələri dəf etmək olmur [...] ...Hər xüsusi qanun başqa bir qanunla bağlıdır və ya başqa, daha ümumi qanundan asılıdır.²

Böyük şəxsiyyətlər xalqın, öz irqlərinin arzularını, ideallarını əks etdirdikləri üçün böyük işlər görə bilirlər. Məhəmməd peyğəmbər bölünmüş, parçalanmış ərəblərin siyasi birliyini İslam dini yolu ilə həyata keçirdi, yeni şöhrət, qürur qaynağı yaratdı, islam ideyası ətrafında güc mərkəzi, dövlət, tarix yaratdı.. İlk baxışda fantastik görünən arzular, ideallar və onların məqsədə çevrilməsi tərəqqiyə gətirib çıxardı, bəşəriyyətin inkişafında yeni mərhələ açıldı.

Tarixçilər və tarix həvəskarları arasında belə bir fikir də dolaşır: tarixi fanatiklər yaradırlar. Mədəniyyəti, elmi, texnologiyayı isə ağıllı, alim, yarıdıcı insanlar inkişaf etdirir, sivilizasiyanı məhz onlar genişləndirir, dərinləşdirir, sürətləndirirlər.

Nietsche (Nitsche) alman filosofu Karl Robert Eduard von Hartmann'ın (1842-1906) “Bilincaltının fəlsəfəsi” (1869) əsərində irəli sürdüyü “tərəqqinin əsas hərəkətverici qüvvəsi bilincaltıdır; və bu qüvvə insanlar vasitəsilə öz iradəsini həyata keçirir” fikrinə qarşı çıxır. Nietsche`yə görə fərdi ira-

dəni inkar edən bu fikir səhvdir və təhlükəlidir. Tarixin mərkəzində kütlələr deyil, fərd dayanır. Müxtəlif dövrlərdəki böyük şəxsiyyətlər zamandan kənardadırlar. Tarixin vəzifəsi bu böyüklər, qəhrəmanlar arasında vasitəçilik etməkdir. Bu yolla qəhrəmanların sayını artırmaq olar. Kütlə deyil, şəxs əsasdır. Kütləyə böyük insanın zəif, yaramaz surətidir, ya şəxsin əleyhinə hərəkət edir, ya da böyük şəxsin əlində alətdir. Beləliklə, Nietzsche`yə görə fərdiliyi kütlə içində itirmək qorxusu var. O, tarixdə şəxsiyyətin rolunu həlledici hesab edir, faktik olaraq, tarixi böyük insanların tarixi ilə eyniləşdirir.

Böyük amerikan mədəniyyət antropoloqu **Margaret Mead** (1901-1978) dünyanın dəyişməsinə şəxsiyyətləri rolunu mütləqləşdirir: Kiçik bir qrup düşüncəli, inamlı vətəndaşları dünyanı dəyişə bilər - buna heç şübhə etməyin; əslində, yalnız bu cür olur (bu, qaydadır).

Margaret Mead

Tarix qəhrəmanı, qəhrəman da tarixi yaradır. **Oscar Wilde**`a (1854-1900) görə tarix yaradanlar böyük insanlar deyil; tarixi yazanların, yəni tarixçilərin böyüklüyü əsasdır: Hər axmaq tarix yarada bilər, amma tarixi yazmaq bir düha istər. Fərdi cəmiyyət və tarix (əvvəlki gedişat) yaradır, meydana çıxarır. Cəmiyyət də xəyalında bəslədiyinə, arzu etdiyinə fərdin (qəhrəmanın) liderliyi, iradəsi ilə qovuşur, qəhrəman fərd məhz bu mənada yeni tarix yaradır.

Oscar Wilde

Ən dahi şəxs də yaşadığı zamanın yetişdirmədiyini kəşfi edə bilməz (zamanı qabaqlayan parlaq ideya və ya fəhm qığılcımına malik olsa da). Nə tibbi genetikə, nə elementar hissəciklər, nə nüvə silahları, nə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları 1000 və ya 500 və ya 200 il əvvəl kəşf edilə bilməzdi.

Kəşfləri zaman hazırlayır, ümumi inkişaf hazırlayır. Bu inkişafda çox insanlar iştirak edir, lakin böyük addımları ən istedadlılar və ya dahilər atırlar. Natural fəlsəfənin, yəni təbiətşünaslığın nə-

¹ Раймонд Арон. Этапы развития социологической мысли. Москва, Прогресс, 1993; və ya Raymond Aron. Les etapes de la pensee sociologique. Editions Gallimard, Paris, 1967.

² Yəni orada

Isaac Newton

zəri əsaslarını yaradan və dünyanın mənzərəsini təsvir və izah edən **Isaac Newton** (1643-1727) uğurlarına görə özündən əvvəlki böyüklərə borclu olduğunu belə ifadə edirdi: “əgər mən qabağı görmüşəmsə (*irəli getmişəmsə -H.İ.*), bu, nəhənglərin çiyində dayandığıma görədir”. (*Bu cümlə Newton`un*

1676-cı ilin fevral ayında öz həmkarı və elmi rəqibi Robert Hooke`a (1635-1703) yazdığı məktubdandır. Bəzi tədqiqatçılar bu cümləni Newton`un Hooke`a söz atması kimi şərh etməyə çalışırlar, guya burada Newton Hooke`un balaca boylu və qozbel olduğuna işarə vurur.

Robert Hooke

Hətta bu belə olsa da, Newton`un elmi təvazökarlığı şübhə doğurmur. Onun sonralar öz xatirəsində gətirdiyi bir fikir də məşhurdur: “Mənim dünyaya necə göründüyümü deyə bilmərəm, amma mən öz-özümə də-niz sahilində oynayan və başını

(indi və o vaxt) yumru kiçik çınqıl daşı və ya kiçik balıqçulağı tapmaqla qatan bir uşaq kimi görünürəm; halbuki qarşımda həqiqətin heç kəşf olunmamış nəhəng okeanı uzanır”).

Norbert Wiener (1894-1964) görə elmi mühiti, öz işləri ilə alim və ixtiraçıların əksəriyyəti, məsələn 95%-i hazırlayır; elmin istiqamətlərini müəyyən edən böyük kəşfləri isə digər 5 % - seçilmiş ən istedadlılar edirlər. Və bu 95%-in yaratdığı mühit olmasa, böyük kəşflər mümkün olmazdı.

Norbert Wiener

Alpinizmdə yüksək və çətin zirvələrin fəth edilməsi də buna bənzəyir. Bir dəstə yola çıxır, onların əksəriyyəti zirvənin fəth edilməsi üçün əmək çəkir, hazırlıq işlərində iştirak

edir, lakin zirvəyə çox az sayda, tək-tək adamlar çatırlar.

“Rus marksistlərinin atası” Q. V. Plexanovun 1898-c ildə A.Kirsanov ləqəbi ilə çap etdirdiyi məqalə³ marksistlərin bu məsələyə münasibətini şərh edən və əsaslandırılan mühüm əsər hesab olunur. İq-

tisadi şəraitin və sosial institutların tədricən dəyişməsi və bu prosesdə insanın inkişaf etməsi və görkəmli insanın enerjisi və atdığı ciddi addımlar - tarixin istiqaməti belə müəyyən olunur. Şəxs deyil, “sosial insan” həlledicidir.

Beləliklə, fərqli qütbə dayanan iki fikir - “tarix tamamilə böyük adamların iradəsinə borcludur” (fatalistlər) və “böyük adamlar əsas deyil, onlar yalnız tarixi zərurətin ünsürləridir” – hər ikisi rəşional əsasa malik olsa da, ayrı-ayrılıqda hər ikisi səhvdir. Fərdlər tarixi yaradır, amma onların kefi istədikləri istiqamətdə deyil, sosial şərtlərin ortaya çıxardığı istiqamətdə. Kimyaya oxşatsaq, fərdlər tarixi gedişin, reaksiyanın sanki katalizatorudurlar. Fərdin iradəsi, enerjisi, uzaqgörənliyi çox mühüm rol oynayır, tarixin dönüş anlarında şəxsi şücaət həlledicidir, lakin onun gördüyü iş yalnız tarixin ümumi zəncirinin bir halqası olduğu halda uğurla başa çata bilər. Beləliklə “tarixi fərdlər yaradır” fikrini əksəriyyət qəbul edir, müzakirə obyektinə isə, sadəcə, tarixin dönüş nöqtələrinin fərdin iradəsi ilə müəyyən olunmadığı və fərdin oynadığı roldur.

Alimlər, mühəndislər, ixtiraçılar sivilizasiyanı yaradır, siyasi liderlər və sərkərdələr isə siyasi tarixi yaradırlar. Burada qarşılıqlı böyük asılılıq varmı? Bu asılılıq varsa da, ən azı ilk baxışda, böyük görünmür.

Dil və tarix

Dil insan beyninin, dərrakənin saxlandığı, qorunduğu xəzinədir, məkandır. Dil kollektiv düşüncənin keyfiyyət göstəricisidir. Dil keçmişlə indi arasında körpüdür, keçmişdən gələn səsdür. Tarix elmi keçmişdə baş verənlərin məcmusu deyil (biz keçmişə tam bilmirik, bu mümkün deyil), tarix keçmiş haqqında xatirələrdən ibarətdir. Xatirələr isə şifahi və yazılı şəkildə olur və hər iki halda öz ifadəsini dildə tapır.

Dili düşüncənin ifadəsi kimi qəbul etsək, dəqiq elmlərdə dilin daha məhdud, humanitar və sosial elmlərdə isə daha mühüm rol oynadığını anlamaq olar. Dil sənəti ilə birbaşa bağlı olan sahələrdə isə dilin həlledici rolu danılmazdır. Burada ədəbiyyatdan sonra ən öndə gələnlər arasında tarix də var. Tarixin elmdən daha çox sənətə yaxın olduğu (və ya sənət olduğu) barədə düşüncələrin mövcudluğu

³ Плеханов Г.В. Роль личности в истории, “Научное Обозрение”, 1898

səbəblərindən biri məhz dilin tarixdə oynadığı rolun böyüklüyüdür.

Tarix dəyişdikcə, xüsusilə tarixi inqilablar, köklü dəyişmələr baş verdikcə tarixi terminlər, mühüm kəlmələr öz mənasını dəyişdirir. Yəni dil tarixdəki dəyişmələri özündə əks etdirir. Azadlıq, dövlət, imperiya, inqilab ... kimi kəlmələrin daşdığı mənalara zamana görə invariant deyillər, onlar müxtəlif dövrlərdə fərqli məna daşıyırlar. Mühüm söz və ifadələrin bu cür məna dəyişmələri təbiət elmlərində daha açıq şəkildə görünür; fəza, məkan, zaman, atom kimi sözlərə fikir vermək kifayətdir.

Dil və ədəbiyyat abidələri tarixin əsas şahidləri sırasında öndə yer alırlar. Dil və mifologiya birbirindən ayrılmazdır. Rasional düşüncə və onun dili get-gedə mifləri yazılı ədəbiyyat və tarixlə əvəz edir. Etimologiya tarixi təhlili canlı və güclü edir.

Hər hansı böyük sivilisasiyanın və ya bir xalqın tarixini araşdırarkən onun danışdığı dilin inkişaf tarixi ən mühüm üsürlərdən biri hesab oluna bilər. Xalqın kimliyində də dilin həlledici olduğunu nəzərə alsaq, dil və tarixin əlaqəsi probleminin çox vacib (və mürəkkəb) olduğu öz təsdiqini tapmış olar. Sivilizasiyaların yaranması, inkişafı və çöküşü dil statusunun dəyişməsi ilə müşahidə olunur. Bir tərəfdən böyük sivilizasiyalar, imperiyalar və dövlətlərin tarixinə, digər tərəfdən şumer, akkad, yunan, latın, sanskrit, ərəb, fars, türk, fransız, ingilis dilləri kimi dillərin tarixinə, inkişafına və tarixi rollarına nəzər salsaq, tarix və dil münasibətinə aid maraqlı müşahidə və ümumiləşmələr aparıla bilər.

Yaxın Şərqdə qədimdə yüksək mövqə tutan dillər olub (şumer, akkad, pəhləvi, qədim misirlilərin danışdığı kopt dili və s.). Siyasi və tam aydın olmayan digər səbəblər üzündən bu dillər öz təsirini itirmiş və əksər hallarda cüzi, azsaylı daşıyıcıları istisna edilməklə unudulmuş, yox olmuşlar. Məsələn, şumer dili tamamilə akkad dili ilə əvəz olunmuşdur.

İslamın yayılması, xəlifəliyin qurulması və böyük gücə çevrilməsi, ərəb dilinin siyasi-mədəni nüfuzu Yaxın Şərq dillərinə güclü təsir etmiş, bəziləri demək olar ki, tam ortadan qalxmış (kopt dili kimi), digərləri yazı olaraq ərəb əlifbasını qəbul etmiş, ərəb dili qrammatikasının təsirinə məruz qalmış və elmi-siyasi inkişaf nəticəsində dilin tərkibində ərəb dili xeyli yer tutmuşdur. Məsələn, Pəhləvi dili tamamilə yeni fars dili ilə əvəz olunmuşdur. Bu metamorfoz yeni fars danışığı dilinin, fars ədəbi dilinin güclü inkişafına təkan vermiş, xəlifə-

liyin qərbində fars dilinin siyasi-ədəbi dil dominantlığına gətirib çıxarmışdır.

Əsasən Orta Asiya (qismən də Qafqaz) vasitəsilə xəlifəliklə təmasa girən və addım-addım islamı qəbul edən türklər eyni zamanda iki dilin - ərəb və fars dillərinin təsirinə məruz qaldılar. Nəticədə cürbəcür türk dilləri və ya ləhcələri dəyişmələrə uğramış, lakin türklər öz təsirlərə məruz qalmış dillərini saxlamış, get-gedə İslam ərazilərinin şimal və qərb qisminə üstünlük qazanmış, islam mədəniyyətinin daşıyıcıları və qurucularına çevrilmiş, dillərini də tədricən (siyasi hökmranlıqdan daha az sürətlə olsa da) hakim dilə çevirmişlər.

Qədim yəhudilərin İbrani (Hebrew) dili dini kitab -Bibliya dili kimi qalmış, danışığı dili və elmi-mədəni dil kimi unudulmuş, lakin 20-ci əsrdə siyasi iradənin güclü ifadəsi kimi İsrail dövlətində rəsmi danışığı dili (və mədəni dil) statusu qazanmışdır.

Dünya dinlərinin yaranması və yayılmasında dilin rolu bəllidir, lakin milli dövlətlərin qurulmasında bu rol daha yüksəkdir. Məsələn, Türkiyə Cümhuriyyətində Osmanlı imperiyasından fərqli olaraq türk dili yüksək status aldı, dil və təhsil standartlaşdırıldı. 1918-1920-ci illər Azərbaycan Demokratik Respublikasında dil siyasəti, standartlaşma həyata keçirilməmişdi (buna vaxt yetmədi?!), rəsmi danışığı, sənədləşmə və təhsil rus və Osmanlı türkcəsi arasında seçim etmək məcburiyyətində qalmış, Azərbaycan türkcəsi bir qədər arxa planda qalmışdı.

Bugünkü Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Avropa Birliyinin dil siyasəti, eləcə də Hindistan, Kanada, İsveçrə, Belçika kimi çoxdilli və ya çoxmillətli dövlətlərin dil siyasəti müasir dövrün çox maraqlı siyasi-etnik-mədəni fenomenləri sırasındadır. Türkiyə, İran, Malayziya kimi dövlətlərdə fərqli dil siyasəti hökm sürməkdədir.

Latın, ərəb, sanskrit, qismən də yunan dilinin uzun ömürlü olması mühüm dərəcədə böyük dini kitabların həmin dillərdə yazılması və ya kilsə, məbəəd, məscid və dini ayin-mərasimlərin əsasən həmin dillərdə aparılması nəticəsində baş vermişdir. Lakin milli dövlətlərin qurulduğu dövrlərdə dil amilinin din üzərində üstün vəziyyətdə olduğu şübhə doğurmur. İsrail vətəndaşı müsəvi olmaya bilər, ateist də ola bilər, lakin ibrani dilini bilməsə, o, vətəndaş ola bilməz. Milli dövlətlərdə kimlik dindən çox dilə bağlıdır.

(davam edəcəkdir)